

*І. О. Помазан***ПАРОДІЙНІ РАКУРСИ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ
ПОЕЗІЇ ПІЗНЬОГО БАРОКО****PARODY TRENDS IN LATE BAROQUE UKRAINIAN
HERALDIC POETRY****Аннотация**

В статье рассмотрены основные ракурсы пародирования гербовых стихотворений в украинских поэзиях эпохи позднего Барокко. Это литературное явление анализируется в контексте тех исторических, политических и мировоззренческих изменений, которые существенно повлияли на художественное мировоззрение украинских писателей XVIII ст. Образцы пародийных гербовых стихотворений и стихотворений сатирической направленности исследуются в сопоставлении с традиционной геральдической поэзией украинского Барокко. Внимание при этом уделяется как пародированию на сугубо геральдическом уровне, в частности на уровне геральдических фигур, гербовых элементов и полей, так и на уровне художественной интерпретации человека в геральдической поэзии как разновидности поэзии панегирической. В статье сделан вывод о том, что художественный потенциал, накопленный геральдической поэзией, используется в травестийно-пародийных произведениях, которые могут считаться своеобразным травестийным завершением развития гербового стихотворения как поэтического жанра.

Ключевые слова: украинская поэзия эпохи Барокко, гербовое стихотворение, пародия.

Анотація

У статті розглянуто основні ракурси пародіювання гербових віршів в українських поезіях доби пізнього Бароко. Це літературне явище аналізується в контексті тих історичних, політичних та світоглядних змін, що істотно вплинули на художній світогляд українських митців XVIII ст. Зразки пародійних гербових віршів та віршів сатиричної спрямованості досліджуються у співставленні із традиційною геральдичною поезією українського Бароко. Увага при цьому приділяється як пародіюванню на суто геральдичному рівні, зокрема на рівні геральдичних фігур, гербових елементів і полів, так і на рівні художньої інтерпретації людини в геральдичній поезії як різновиді поезії панегиричної. У статті робиться висновок про те, що накопичений геральдичною поезією

художній потенціал використовується у травестійно-пародійних творах, котрі можуть вважатися своєрідним травестійним завершенням розвитку гербового вірша як поетичного жанру.

Ключові слова: українська поезія доби Бароко, гербовий вірш, пародія.

Annotation

The article deals with the main trends in parodying heraldic poems existing in late baroque Ukrainian poetry. The above literary phenomenon is analyzed in the context of the historical, political and world-view changes that considerably influenced the world-view of Ukrainian authors of the XVIII th century. Sample parody heraldic poems and satiric poems are analyzed and compared to traditional heraldic poems of Ukrainian baroque. Attention is paid both to parodying at purely heraldic level in terms of armorial bearings, elements and fields as well as at the level of artistic interpretation of man in heraldic poetry as a form of panegyric poetry. The conclusion is drawn as to the fact that the artistic potential accumulated by heraldic poetry is drawn on by travesty and parody poetry that can be considered an original terminal point in development of heraldic poetry as poetic genre.

Key words: Ukrainian baroque poetry, heraldic poem, parody.

Як жанр, орієнтований передовсім на шляхетсько-аристократичну аудиторію й тісно пов'язаний із специфікою видавничої практики, зокрема з потенціальною можливістю підтримки певних видань представниками магнатерії, геральдична поезія великою мірою залежить від того, наскільки сильні позиції в суспільстві займає аристократія.

Відповідно розквіт гербових віршів припадає на першу половину й частково середину XVII ст., тобто майже співпадає зі спалахом магнатської могутності в останній третині XVI – першій половині XVII ст. У цей час саме аристократія визначає політичну й культурну ситуацію в Україні, а відтак посідає місце дієвої національної еліти і може реально вплинути й на видавничу справу. Тому українські книжники активно запобігають ласки того чи іншого магната. З іншого боку, аристократи мають незаперечне, освячене часом право на герби, котрі належать найвизначнішим родам понад два з половиною століття. Цьому соціальному станові властивий дух замкненої військової корпоративності із помітним замилюванням в архаїці,

матеріальним виразником якого (духу) є герб, котрий виступає органічним складником лицарсько-аристократичної субкультури.

З часом, коли магнатерія, як провідна сила українського суспільства й національна еліта, поступається місцем більш молодому станові – козацтву, – геральдична поезія починає поволі, майже непомітно втрачати свої позиції в системі поетичних жанрів української літератури. Магнати, які поступово сходять з історичної сцени, відсторонюються від суспільного життя, втрачають здатність активно впливати на події, вже не можуть дієво підтримати національну культуру.

Процес цей дуже повільний, однак невідворотний. Перші його прояви помітні в 1648 році, коли козацтво рішуче заявило про себе як про головну силу в українському суспільстві. Приєднання України до Росії зумовило початок процесів нівелювання аристократичного індивідуалізму, узгодження його з чіткою ієрархічною структурою російського феодального суспільства, в котрому не було місця магнатській автономії, не кажучи вже про «злоту вольність». Відбувається повільне руйнування звичного укладу життя української аристократії із властивою йому незалежністю від королівського двору, значним місцевим суверенітетом. Статус «государевых слуг» поширюється навіть на магнатів.

Щось подібне відбувається й з козацькою старшиною, самотність котрої також не відповідає принципам побудови російської ієрархічної системи.

Означені процеси надзвичайно активізувалися у XVIII ст., коли внаслідок петровського терору 1709 року в Україні були перемішані всі стани, порушений принцип замкненості й дуже сильно розмиті межі цих станів. Це зумовило появу великої кількості *homines novi*, котрі всіляко намагалися довести своє шляхетське походження.

Подібна невизначеність положення аристократії в суспільстві, втрата нею провідної ролі і зміни в практиці книгодрукування (зокрема централізований контроль за друкованою продукцією) зумовили певне зменшення кількості гербових віршів у XVIII ст., на якому наголошує В. Колосова [2, с. 300–301].

Залишаючись все ще поважним і шанованим віршовим жанром, із добре опрацьованою художньо-стильовою системою, геральдична

поезія хилиться до занепаду, віддавши частину свого художнього потенціалу генетично пов'язаним із нею молодшим жанрам.

Саме на цьому етапі спостерігаємо травестіювання гербових віршів. Подібне явище повністю узгоджується із головними канонами барокової естетики і свідчить про поважність і поширеність цього жанру. Завважимо, що у переважній більшості випадків травестіюванню підлягали найбільш шановані й відомі сюжети Святого Письма.

Маючи у своєму розпорядженні лише один зразок травестії гербового вірша й не маючи інформації про наявність інших зразків, не беремось визначити популярність таких травестій. Імовірно, однак, буде припущення, що такі твори навряд чи були поширеними, вони швидше з'явилися евентуально, принагідно (якщо взагалі правомірним буде вживання в даному випадку множини).

Травестія, що її маємо на меті розглянути, не є самоцінним твором. Вона входить до складу великого сатиричного твору «Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні». Ця поезія висміює спроби зазначуваних нами вище *homines novi* закріпитися у дворянському стані, довести своє шляхетне походження. Згадуване порушення станової замкненості призвело до великої кількості подібних спроб, котрі відображені у численних сатиричних віршах, серед яких найоригінальнішими є «Доказательства...», «Плач дворянина» та «Сатира на слобожан».

«Доказательства...» являють собою твір, що складається з трьох частин. Перша частина представлена травестією гербового вірша, друга містить сатиричну розповідь про те, яким чином Данилей Кукса «з казенного мужика зробився... паном» і «доказав дворянство», а третя є віршованим травестійним варіантом магнатської генеалогії (потенційний прототип можна легко знайти в тому ж таки гербовнику Бартоша Папроцького [5]).

Сатирична спрямованість «Доказательств...» визначає забарвлення обох травестійних частин. На відміну від травестій Святого Письма, покликаних обіграти той чи інший сюжет у карнавальному дусі *risus paschalis*, ці травестії мають на меті передовсім висміяти особу, що має такий «герб» і «генеалогічне дерево».

«Геральдична» частина твору написана за всіма художньо-стильовими канонами гербового вірша й містить художні тлумачення

«гербових елементів». Травестія полягає у діаметральній протилежності «цнот», про які свідчать ці «гербові елементи», і цнот, традиційно властивих лицарському етосу:

Да вже ж наші дворяни герби посилають,
 А що я був дворянин, то те і не знають!
 Я надумався й собі пісеньку співати
 І дворянство по своєму гербу доказати.
 Он у мене герб який – в дерев'янім цвіті,
 Що ні в кого не було в остерським повіті:
 Лопата, написана держлном угору
 (Побачивши, скаже всяк, що воно без спору),
 У середині граблі, вила і сокира,
 Якими було роблю, хоть яка сквира;
 Так же ціпом молотив, скажу правду-матку,
 Що аж скинеш було шапку;
 Взявши косу на плечі, ходив в косовицю,
 А щоб не голодний був, брав і молодицю;
 Як же вітер – то біжу до млина із поля,
 Бо й худоба там моя, – от мені неволя! [1, с. 211]

Отже, замість притаманних геральдичній поезії мотивів мужності й звитяги, тут провідними є мотиви фізичної праці, символи котрої – це вміщені у «гербовому полі» фігури – знаряддя сільськогосподарської праці.

З огляду на властиву аристократичній ментальності антитезу «благородного ратного труду» й низької фізичної праці, котра в середньовічній символіці знайшла протистояння у протиставленні Авеля й Каїна [3, с. 307], пародійно-сатиричне забарвлення твору стає ще яскравішим. Подібне зневажливе ставлення до фізичної праці, котра ні в якій мірі не може бути достатнім приводом для отримання якихось привілеїв, що їх надають лише за військові подвиги, помітне і в «Сатирі на слобожан», котрим делікатно радять не братися до військових справ:

Кортить їм в козаки! Чи з розумом ся річ?
 Не рівня вам козак, не рівня вам і Січ!
 Паскудство, пастухи, бездомні волоцюги!
 Якої з вас нам ждять против поган услуги?
 Вас зараз нападе перерва й переляк,

Як тільки де спітка вас відьма, вовкулак,
А як де на коні побачите ви ляха,
То прудше всіх зайців розбіжітесь од страху!
Нащо ж вам на себе ждять турків і татар?
Жидівський наймит вас потре всіх на сухар!
Вас баба помелом звоює, кочергою!
Батіг здається вам громовою стрілою!
От, бачите самі, вам не пристав сей гам,
Не горло треба драть, а вгамуваться вам.
Пасіть собі овець, оріте, чумакуйте,
А лізти в козаки і думать не турбуйтеся!
Селіте слободи, але платіть нам чинш! [4]

У цьому випадку, як і в попередньому, спостерігаємо спробу протидіяти намаганням порушити станову межу, пробитися в коло військової еліти (те, що в одному творі це – дворянство, а в іншому – козацтво, у цьому випадку несуттєве).

Травестійна генеалогія Куксів, котра завершує «Доказательства...», також наголошує на походженні, абсолютно протилежному аристократичним уявленням про «старожитність». Родовід починається від Хама, прадіда нинішнього Кукси. Наявність подібного предка яскраво свідчить про низьке походження «висоцеуродзоних» Куксів, якщо згадати значення біблейського імені Хам як загального для всіх представників нешляхетських верств. Нащадки Хама відповідно засвідчують свою «ділність»:

Як старі віки бували,
Як мій прадід був,
Його всі Хамом звали,
Да й сам того я не забув;
А дід у мене був Данило –
Ніщо було йому неміло,
Як тільки у млині сидіть;
А батько мій Максим звався
І Данилеєм прозивався,
Чого і я хочу просить –
Щоб я Хамовим був внуком
І Данилеєм прозивавсь,
Щоб так горілку пив кубком,

Як батько мій впивавсь,
Щоб мені добре пани зробили,
І так щоб герб мій утвердили,
Як єсть в гаї столітній дуб,
Щоб гербовим Хамом звався,
Щоб більш біди не сподівався
І щоб ніхто не брав за чуб [1, с. 212].

Таке наголошення на діаметрально низових «цнотах», використане у травестії, свідчить про певні намагання підтримати консерватизм аристократичної ментальності, відтінити його за допомогою сукупності властивих «хамам» рис. Наслідком цього є чітка опозиція вміщених у «гербовому щиті» панів Куксів геральдичних елементів із тими, котрі, як ми показали вище, найчастіше тлумачаться в геральдичній поезії.

Вже перший рядок опису «щита» супречить головним законам геральдики: «Он у мене герб який – в дерев'янім цвіті,...». А, як відомо, «цвіт», тобто гербове поле, мав бути або золотим чи срібним, або фініфтяним (синім, червоним, зеленим, іноді оранжевим). Отже, дерев'яний цвіт – це пародія.

Далі йде перелік вміщених у гербовому полі «геральдичних фігур» (лопата, вила, сокира, ціп, коса), котрий вже самою кількістю складових є, суворо кажучи, геральдично неправильним (в одному щитовому полі не може бути так багато фігур; подібну кількість гербових елементів ми зустрічаємо в складних гербах з багатьма полями, як от герби Острозьких, Ходкевичів, Могил або Сапіг). Самі «геральдичні» елементи, що є знаряддями сільськогосподарської праці, символізуючи різні види робіт, виступають пародійними аналогами видів зброї (меча, списа, стріли, шаблі), котрі надзвичайно часто зустрічаються в гербах українських аристократів і користуються великою популярністю в інтерпретаторів, символізуючи військову доблесть і звитяжність представників магнатського дому.

Подібна чітко простежувана аналогія свідчить про те, що автор добре розумівся не лише на законах геральдики, але й був знайомий із традиційними художніми прийомами, використовуваними у гербових віршах, котрі (прийоми) він вжив у побудові першої й почасті третьої

частини «Доказательств...». Використовуючи ці прийоми у травестії, поет, природно, сподівався, що вони будуть зрозумілі й оцінені читачами, а відтак правомірним буде твердження, що попри зазначувану вище тенденцію до занепаду, геральдична поезія лишалася ще досить шанованим і поширеним жанром, травестіювання якого дозволяло авторові розраховувати на певну увагу читачів.

Отже, протягом XVIII ст. внаслідок петровського терору і пов'язаної з ним активізації уніфікаційних процесів одержавлення як української магнатерії, так і козацької старшини, відбувається їх інкорпорація до загальної ієрархічної структури Російської імперії. Внаслідок цього українські можновладці значною мірою втрачають свою автономію і здатність впливати на політичну ситуацію в Україні. Поза тим з'являється велика кількість *homines novi*, котрі намагаються закріпитися на більш високому соціальному щаблі, що веде до руйнування сталості аристократичної спільноти.

Реорганізація видавничої діяльності з орієнтацією на централізоване підпорядкування певною мірою зменшує значення підтримки того чи іншого видання з боку якоїсь вельможної особи.

Унаслідок таких змін геральдична поезія цього періоду хилиться до занепаду й на кінець XVIII ст. припиняє своє існування. Накопичений нею художній потенціал використовується у травестійно-пародійних творах, прикладом чого є розглянуті нами «Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні», котрі можуть вважатися своєрідним травестійним завершенням розвитку гербового вірша як поетичного жанру.

Список літератури

1. Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні // Українська література XVIII ст. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 211–212.
2. Історія української літератури : у 8 т. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 539 с.
3. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Ф. Кардини ; пер. с итал. – М. : Прогресс, 1987. – 360 с.
4. Сатира на слобожан // Українська література XVIII ст. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 216.
5. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego: Napięcioro xiąg rozdzielone / B. Paprocki. – Kraków, 1584. – 724 s.